

ти II тисячелеття до н. е. Сопоставлення всіх відомих в теперішній час знахідок дозволяє датувати буси із Компанійцев тим же часом і висловити припущення про виробництво бус із склянистої маси в Придніпров'ї в період середньої бронзи.

О. М. МЕЛЬНИКОВСЬКА

Могильник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині

Деснянський археологічний загін у 1968 р. обстежив поблизу с. Долинське Сосницького району кілька поховань раннього залізного віку, зруйнованих кар'єром по добуванню глини у передвоєнні роки. Ці поховання та поховальний інвентар, який зберігається в Сосницькому краєзнавчому музеї, вже опубліковані ¹.

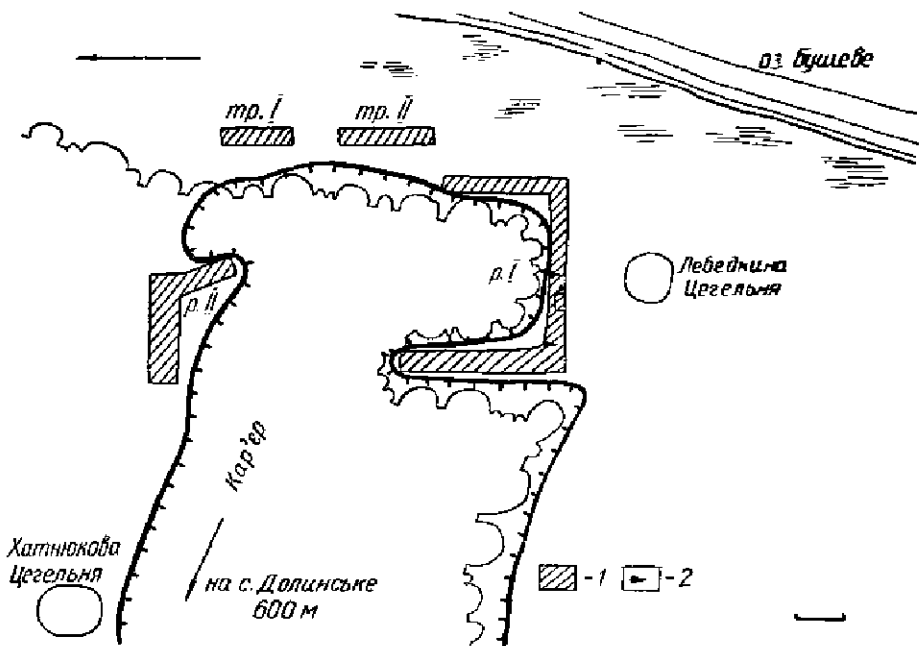

Рис. 1. Схематичний план могильника і поселення поблизу с. Долинське.
1 — розкопки; 2 — поховання.

Поховання розташовані за 600 м на схід від с. Долинське (кол. Маєренталь) в уроч. Лебедкина Цегельня і Хатнюкова Цегельня. Це край борової тераси, злегка підвищений над довгим і вузьким оз. Бушевим, одним із старих приток Сейму з боку лівого берега. При обстеженні з'ясувалося, що на південь від кар'єру розташоване значне, але слабо насичене знахідками поселення юхнівської культури і поселення середини I тисячоліття н. е., яке займає меншу площу. Крім того, на різних ділянках траплялись черепки сосницької культури бронзового віку.

Розкопки, загальною площею 630 м², закладено по краях кар'єру (рис. 1). При розкопках виявлено матеріали всіх трьох перелічених епох, а також незначну кількість знахідок часів Київської Русі, поховання бронзового віку та юхнівської культури, розкопано будівлю середини I тисячоліття н. е.

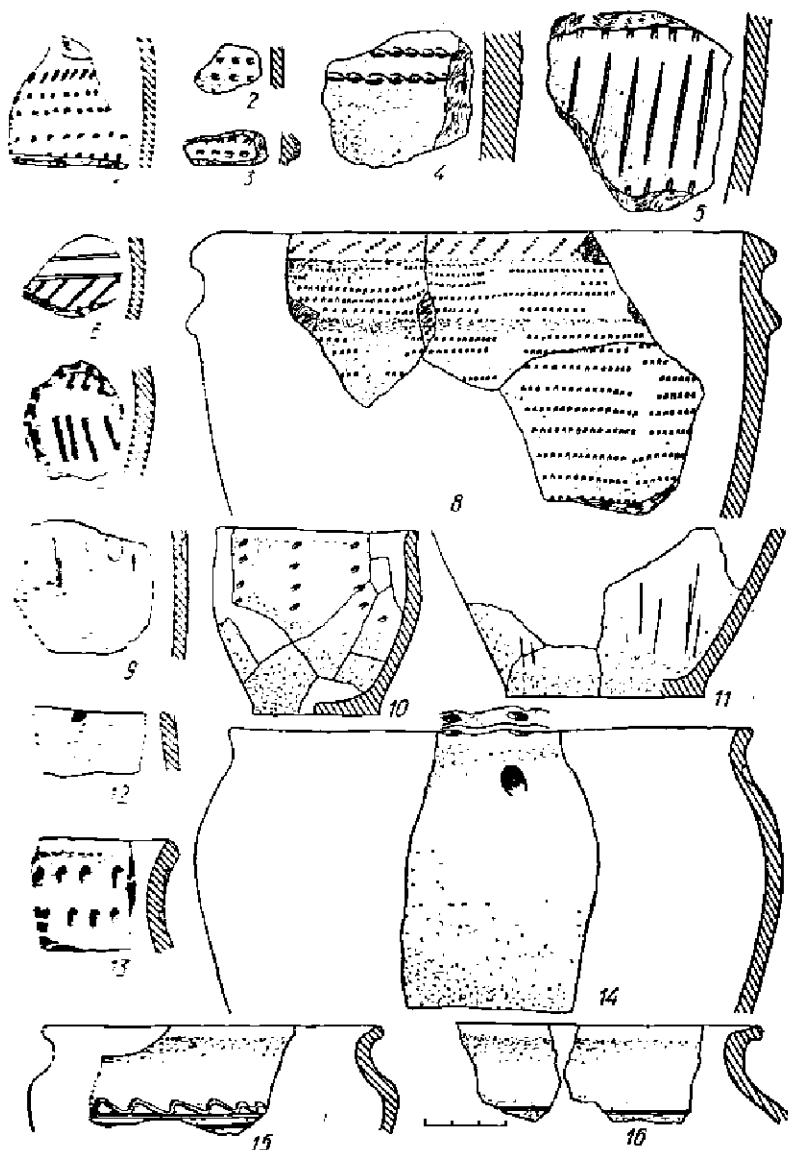

Рис. 2. Зразки посуду різних епох з розкопок та зборів.

1—4 — сосницька культура; 9—14 — лухнівська культура; 15, 16 — епоха давньої Русі.

1. Матеріали сосницької культури (за І. І. Артеменком) або сосницького варіанта східнотшчинецької культури (за С. С. Березанською) представлені зібраною на поселенні та під час розкопок керамікою і похованням (рис. 2, 1—8; 3, 1—4, 6; 4; 5). Посуд належить як до раних, так і пізніх етапів (за консультацією І. І. Артеменка). До перших слід віднести верхню частину великої відкритої товстостінної темно-жовтого кольору посудини зі скошеними вінцями і розташованим під ним валиком. Уся поверхня посудини орнаментована численними рядами дрібних ямкових вдавлень, добре заглажена, майже залощена, в тісті є домішки дрібної жорстви (рис. 2, 8; 3, 1, 2).

Пізній сосницький посуд представлений коричнево-жовтими уламками з більш грубою поверхнею, з домішками піску та шамоту. Фрагменти орнаментовані довгими косими врізами, лініями, які утворюють

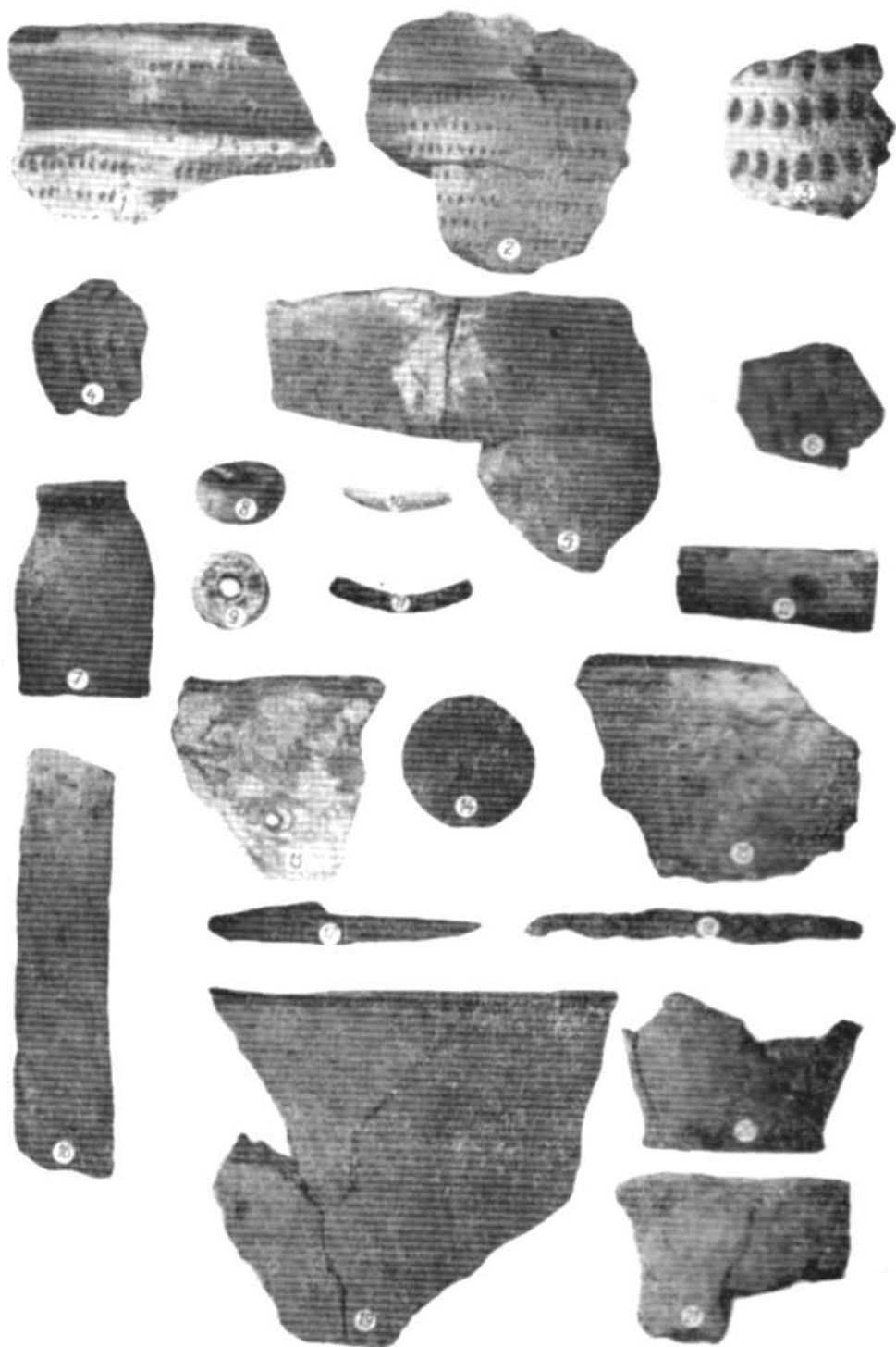

Рис. 3. Знахідки різних епох з розкопок та зборів:

1—4, 6 — кераміка сосницької культури; 7, 12 — уламок кераміки та речі юківської культури; 13—15, 19—21 — кераміка і пряслице середини I тисячоліття н. е.; 8—11, 16—18 — речі епохи Давньої Русі.

горизонтальні пояси і заштриховані трикутники, великими відбитками шнура тощо (рис. 2, 4—6). Могильна пляма (за польовою документацією поховання №2) виявлена на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. При її зачистці було знайдено два черепки епохи бронзи (рис. 2, 1, 2). Краї поховання порушені стіною будівлі I тисячоліття н. е., яка розташована поруч. В основі прямокутної з дещо заокругленими кутами ями на глибині 0,85—1,0 м виявлено кістяк чоловіка віком близько 50 років, у скорченому стані, який орієнтований головою на схід, лежав на лівому боці, обличчям на південь. Руки підняті до підборіддя, ноги підігнуті до живота (рис. 4; 5). Біля черепа знайдено черепок бронзового віку, орнаментований дрібними ямками (рис. 2, 3), молочний зуб дитини 8—9 років*, а під підборіддям, біля кистей рук і колін — уламки річкових черепашок. Поблизу великих берцових кісток земля була перепалена, із залишками попелу та вугілля. Однак слід прийняти до уваги, що з цього боку могильна яма була порушена пізнішою будівлею, зокрема, відсутні крижі кістяка.

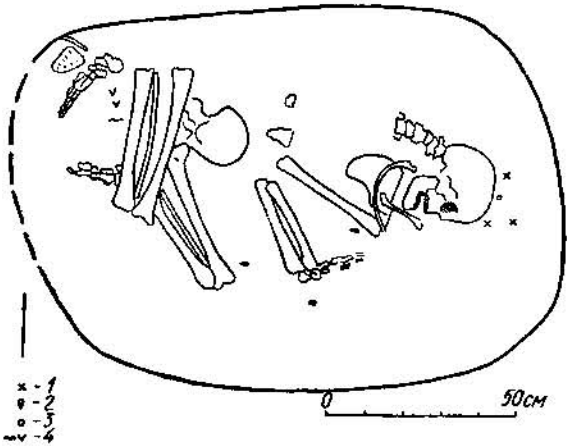

Рис. 4. План поховання № 2.

1 — фрагменти посудин; 2 — черепашки слимаків; 3 — молочний зуб дитини; 4 — вугілля, попіл.

Рис. 5. Поховання № 2.

Поховань сосницької культури відомо небагато. Чотири скорчені поховання з кургану поблизу с. Хар'івки Путівльського району Сумської області розкопано В. А. Іллінською². С. С. Березанська, яка опублікувала матеріали поховального комплексу східнотщинецької культури, характеризує його як трупопокладення та трупоспалення в курганах, а також безкурганні трупоспалення і зазначає, що всі поховання за обрядом трупоспалення здійснено в скорченому стані, як правило, на лівому боці³. Це саме було простежено в описаному похованні. Дослідниця не виключає також можливості безкурганних трупопокладень, як, на нашу думку, і слід розцінювати поховання з Долинського.

2. Матеріали юхнівської культури представлені як зборами, так і знахідками з поховань. Посуд сіро-коричневого кольору з жорсткою, грубий, товстостінний. Він орнаментований вдавленнями палички або нігтьовими врізами по краю вінець, або по шийці (рис. 2, 9—14; 3, 7). Відсутній характерний для лісостепових культур раннього залізного віку посуд з проколами або «перлинами» під вінцями. Форми юхнівського посуду з долинського поселення, характер орнаментатії, технологія виготовлення дають

* Антропологічні визначення зроблені Т. С. Кондукторвою.

можливість віднести кераміку з поселення — в основному до V ст. до н. е., тобто вона синхронна з посудом, знайденим на похованні. Ми дослідили два поховання юхнівської культури⁴. Кістяки виявлено у нижчих горизонтах на межі з материком (глибина 0,35—0,45 м). Могильні плями не простежено.

Поховання № 1. Трупопокладення підлітка-хлопчика. Кістяк лежав на спині, орієнтований головою на північ, руки витягнуті. Верхня частина кістяка збереглася в непошкодженому стані. Кісток однієї ноги немає, друга збереглася частково і свідчить про витягнуте положення ніг (рис. 6; 7). Голова хлопчика була покладена у нижню частину ліпного горшка. Біля лівого плеча знайдена розбита стулка черепашки унію. Посудина з поховання сірого кольору з домішкою жорстви. Вона аналогічна кераміці з поселення.

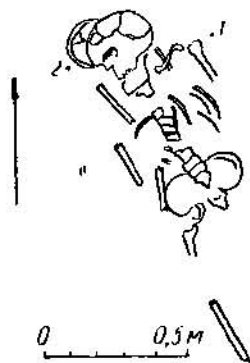

Рис. 6. План поховання № 1.

1— черепашка унію; 2— нижня частина посудини.

Поховання № 3. Трупопокладення дівчинки 7—8 років. Похована лежала на спині, головою на північ, руки і ноги випростані (рис. 8). Збереженість кісток погана. В середині черепа знайдена бронзова сережка у вигляді вузького пластинчастого кільця з кінцями, які заходять один за другий. Поряд з орбітами — бронзова намистина, вище черепа — ліпний черепок з домішкою жорстви. Під черепом знайдено зуб дорослої людини, що, можливо, вказує про наслідування цього елементу поховального обряду від бронзового віку. Поряд з похованням знайдено кістяне руків'я залізного ножа із заклепками (рис. 3, 12).

Рис. 7. Поховання № 1.

У дитячому похованні, дослідженому Ю. С. Виноградським, знайдено типовий горщик юхнівської культури (рис. 2, 10), близькі аналогії якому є в посуді з городищ V ст. до н. е., наприклад з одношарового Юхнівського Жадинського городища на Сеймі. Таким чином, юхнівська культурна приналежність Долинського могильника є безсумнівною. Висловлений в літературі погляд про його зв'язок з культурою скіфського часу Лівобережного Лісостепу не підтверджується⁵. Дослідження До-

линського могильника слід продовжити, правда, основна частина його, на жаль, зруйнована кар'єром. Поки ще не визначено, чи Долинський могильник був ґрунтовий або курганий. Розкопки кількох курганів, які збереглися в околицях с. Долинського і Велике Устя, допомогли б вирішити це питання. Під насапом одного з них, розташованим ближче до с. Долинського (уроч. Шейніна гора), зруйнованого під час будівництва дороги, виявлено трупопокладення жінки середнього віку *. У похованні знайдено пняхоподібну бронзову шпильку з маленькою голівкою і насічками у верхній частині стрижня та уламок грубої ліпної посудини з жорсткою в тісті, характерній для місцевого юхнівського посуду.

3. Матеріали середини I тисячоліття н. е. Поселення цього періоду було невеликим. Знахідки трапляються в основному на ділянці, яка з півдня примикає до кар'єру, засадженого тополями. Поблизу с. Долинське та його околиць відомо кілька пунктів з подібною керамікою.

Виявлено сліди невеликої будівлі стовпової конструкції, квадратної або прямокутної форми. Південна частина будівлі іде під стіну розкопу, розміри розкопаної частини $2,6 \times 2,0$ м. Як видно, це невелике житло. Орієнтовано воно точно за сторонами світу (рис. 9). Доли́вка заглиблена від рівня материка на $0,30-0,40$ м. Рівень депної поверхні будівлі вище материка на $0,2-0,25$ м. Отже, будівля була заглиблена в землю на $0,50-0,60$ м. Контури її на рівні материка визначаються більш темним заповненням з домішкою перепаленої глини, ямками від стовпів і, з одного боку, темною канавкою від стіни. У центрі розкопаної частини будівлі збереглися залишки вогнища у вигляді площадки перепаленої глини з вимостою із черепків. На обмазці помітні відбитки невеликих плашок. Розвал черепків

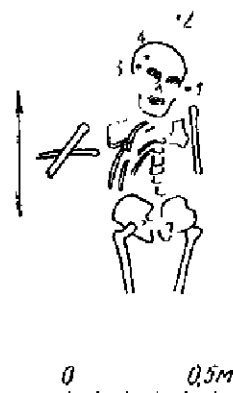

Рис. 8. План поховання № 3.

1 — мідна намистина; 2 — уламок посудини; 3 — мідна сережка; 4 — зуб дорослої людини.

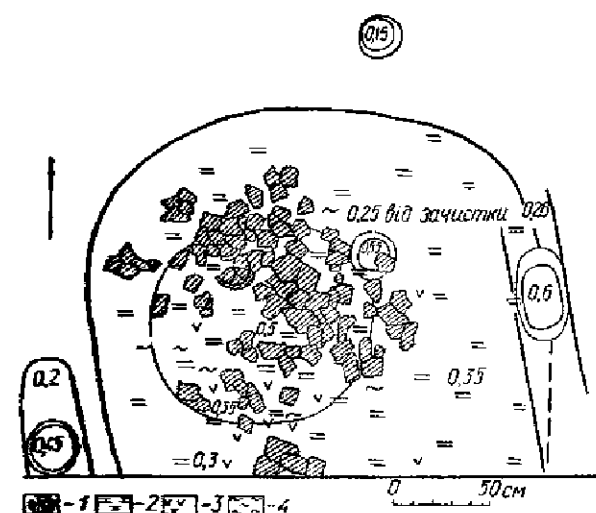

Рис. 9. План будівлі середини I тисячоліття н. е.

1 — уламки посудин; 2 — випалена глина; 3 — вугілля; 4 — зола.

(кілька сот великих фрагментів) і куски обмазки займали площу, яка відповідає розмірам виявленої під ними круглої ями та її бортів. До краю ями впритул підходить глибока яма від стовпа.

Привертає увагу керамічний комплекс (рис. 3, 5, 7, 13, 15, 19—21; 10, 1, 3—14). Тісто з великою домішкою крупного шамоту, грубого виготовлення. Колір оранжево-жовтий. Частина черепків вкрита білим

* Череп зберігається в Сосницькому краєзнавчому музеї, як і черепа від поховань зруйнованих кар'єром.

вапняковим налітом (рис. 3, 5, 13). Кількість фрагментів дає можливість визначити форму кераміки, яка представлена двома основними типами:

1. Великі ведеркоподібні посудини відкритих форм із слабопрофільованою циліндричною верхньою частиною і зрізано-конічною нижньою (рис. 10, 14). Вінця посудин злегка відігнуті назовні (рис. 10, 9). Поверхня цих посудин часто-густо має боріздки від загладжування пучками по свіжій глині. Іноді загладжування має характер орнаменту: горизонтальні бороздки під вінцями, вертикальні або наклонні по тулубу,

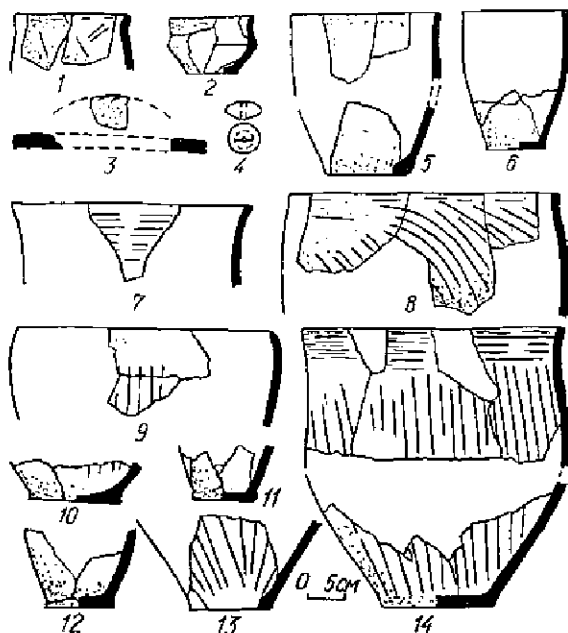

Рис. 10. Керамічний комплекс середини I тисячоліття н. е. з поселення поблизу с. Долинське.

завжди вертикальні — по нижній частині посудини (рис. 3, 5, 15, 19; 10, 7, 9, 13, 14). Внутрішня поверхня рівна. Цей тип посудин, напевно, використовували для збереження продуктів.

2. Невеликі і середні за розміром банкоподібні горщики видовжених пропорцій з прямими або злегка відігнутими назовні вінцями і менш яскраво вираженим, ніж у великих посудин звуженням до дна (рис. 3, 20; рис. 10, 1, 5, 6, 11, 12). Поверхня посудин не має слідів грубого загладжування пальцями. Вони однаково шорсткі і зовні і зсередини. Ці горщики використовувались для приготування їжі.

Перший тип посудин за кількістю черепків значно переважає, очевидно, в зв'язку з більшими розмірами горщиків, що дають чимало черепків. Обидва типи становлять єдиний комплекс, що підтверджується не лише сумісним знаходженням їх в межах тієї самої вимостки, але й єдиною технологією виготовлення (склад тіста, колір, техніка формування тощо). Збіг цих двох головних типів посуду є характерним і для інших поселень цього ж культурного кола.

У цьому самому комплексі знайдено сплющено-біконічне пряслице, виготовлене з глини того ж складу і кольору (рис. 3, 14; 10, 4). Неповдалік від будівлі виявлено кілька господарських ям, як правило, круглих і неглибоких. У їх заповненні, крім поодиноких фрагментів посуду, іноді траплялись кістки свійських тварин. У незначному заглибленні, яке являло собою, на нашу думку, слід від невеликого вогнища, серед вугілля і кісток тварин знайдено дещо великої посудини, яке можна віднести до описаного типу, дископодібної кришки або «лепешниці» з насічками по краю, виконаної з такої ж глини (рис. 10, 3) і разом з ними — половина невеликої мисочки. Діаметр 11 см, висота 7 см. Миска ліпна, нелощена, сірого кольору, з домішкою сірого шамоту. Форма зрізано-біконічна з ребром посередині висоти тулуба. По краю вінця, які слабо відігнуті назовні, є майже непомітні рідкі навскісні насічки. В цілому за формою мисочка подібна до таких самих в культурі полів поховальних урн черняхівського типу (рис. 10, 2).

У підйомному матеріалі поселення виявлено стінки оранжево-жовтих посудин з домішкою крупного шамоту, з вдавленнями та насічками по краю вінець.

Роботи по дослідженню ранньосередньовічного поселення поблизу с. Долинське не дали поки що датуючих речей. Однак, знахідка в одному комплексі з посудом мисочки, яка за формою близька до черняхівської, дає можливість попередньо датувати цей шар поселення часом не пізніше V ст. н. е. Ці дані доповнюють вже відомі в науці факти. Дослідники не раз відзначали наявність у комплексах ранньосередньовічних селищ черняхівської кераміки: наприклад, Целіків Бугор на Середній Десні, поселення Курган Азак на р. Псел, Лебязе на р. Сеймі, Воробйовка 2 на р. Тускарі та ін. Поселення і могильники з аналогічними формами посуду виявлено і в останні роки. Це городище Великі Будки у верхів'ях р. Сули, де подібний комплекс датується бронзовим браслетом V—VI ст. н. е.⁶, поселення Левкін Бугор на Чернігівщині⁷, поселення Нові Безрадичі (урочище Митькин Кут) із спаленим житлом V ст. н. е., яке містило такий самий посуд⁸, могильник у с. Кветунь поблизу Трубчевська (V—VII ст. н. е.)⁹.

Слід зазначити, що матеріали типу ранньосередньовічного шару Долинського поселення часто-густо трапляються не лише на селищах Сейма, Десни, Судості, Псла, Суджі, Тускарі та інших, але й на городищах юхнівської культури в її верхніх шарах (Кветунське, Пісочний Рів, Кудлаївка, Мезин, Кузіна Гора, Мойсеевське, Жадино, Шуклінка, Арбузівське та інші). Долинське поселення являє собою одну з багатьох пам'яток передроманської культури і його слід віднести до раннього її етапу. Комплекс Долинського поселення містить всі основні компоненти, типові для цієї групи пам'яток, які не відзначаються багатством та різноманітністю матеріальної культури в цей період: топографія поселення і його невеликі розміри, обладнання жител і вогнищ, два основні типи посуду — так звані циліндрично-конічні і тюльпаноподібні — з характерною домішкою крупного шамоту, навіть такі деталі, як кришки посудин, тип прясел¹⁰.

Матеріали часів Київської Русі представлені лише інвентарем однієї з господарських ям. Вона мала діаметр 1,0 м і глибину від материка 0,5 м, але простежувалася і вище. У заповненні ями знайдено кілька черепків з шамотом в тісті, подібних до описаного типу. Основний матеріал становили уламки гончарних горщиків з відігнутими назовні вінцями, лінійним і хвилястим орнаментом по плічках і з домішкою дрібного піску в тісті (рис. 2, 15, 16). Крім посуду, в ямі знайдено два шиферних пряслиця — темно-рожеве округло-циліндричної форми і рожеве з білими горизонтальними прошарками зрізано-біконічної форми, два уламки перевитих скляних браслетів з темно-зеленого і білого скла, залізний ніж з прямою спинкою, з уступом при переході до черенка, залізний стрижень і точильний брусок. Матеріали належать до XII—XIII ст. н. е. (рис. 3, 8—11, 16—18).

Найважливішим результатом досліджень в Долинському є відкриття першого достовірного могильника юхнівської культури, що дає можливість внести істотні доповнення до характеристики цієї групи племен, дальшому вивченню їх поховального обряду. Матеріали ранньосередньовічного часу також важливі, оскільки пам'ятки цього типу в науці відомі ще дуже мало.

¹ Мельниковская О. Н. Могильник у с. Долинское Черниговской области.— КСИИМК, 1950, вып. 34, с. 70—74.

² Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, с. 60.

³ Там же, с. 70—71.

⁴ Мельниковская О. Н. Первые сведения о погребальном обряде у племен юхновской культуры.— МИА, 1970, № 176, с. 53.

⁵ *Ильинская В. А.* Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., «Наук. думка», 1968, с. 82.

⁶ *Ильинская В. А.* Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в днепровской левобережной Лесостепи.— Славяне и Русь. М., «Наука», 1968, с. 58, рис. 2, 1, 4, 6—8, 11; с. 60, рис. 3.

⁷ *Сымонович Э. А.* Поселение VI—VII вв. н. э. на Черниговщине.— КСИА АН СССР, 1969, вып. 120, с. 167, рис. 23, 18; с. 24, 68.

⁸ *Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круц В. А.* Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., 1967, вып. 1, с. 212.

⁹ *Артишевская Л. В.* Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, 1963, № 108, с. 90, рис. 3, 8—10.

¹⁰ *Сухобоков О. В.* Население Днепровского Левобережья во второй половине I тысячелетия н. э. Автореф. кандид. дис. К., 1972, с. 6—8.

О. Н. МЕЛЬНИКОВСКАЯ

Могильник юхновской культуры и раннесредневековое поселение на Черниговщине

Резюме

Статья О. Н. Мельниковской посвящена публикации материалов раскопок у с. Долиньское Черниговской области. Автор публикует впервые открытый могильник юхновской культуры. Публикуемые сопутствующие материалы соседского варианта тшчинецко-комаровской культуры, а также материалы исследования раннеславянского поселения и эпохи Киевской Руси представляют определенный интерес для освещения ряда вопросов этнокультурной проблематики истории населения Днепровского Левобережного Полесья.

В. М. ЗУБАР

Підбійні могили Херсонеського некрополя

Антична культура Північного Причорномор'я формувалася у тісних контактах грецьких переселенців з представниками скіфо-сарматського світу. Однак взаємодія тубільної і грецької культури не була скрізь однаковою. Розвиток Ольвії, Херсонеса і Боспора значною мірою визначався інтенсивністю контактів населення зазначених центрів із варварською периферією.

Поховальний обряд є однією із найбільш сталих етнічних ознак; з'ясування складу населення будь-якого античного центру неможливе без поглибленого аналізу його некрополя. Виходячи з цього, у даній праці на підставі матеріалів з підбійних могил, ми намагались встановити час проникнення такого типу поховальних споруд у Херсонесі, а також висвітлити деякі питання, пов'язані з етнічним складом населення міста у перших століттях нашої ери.

За роки розкопок у Херсонеському некрополі відкрито 84 підбійних могили (рис. 1). Поховальні споруди цього типу вирубувалися у скелі і за своєю конструкцією майже всі однакові. Вхідні ями могили мають різну глибину, ширина їх не перевищує 70 см. В бокових стінах ями на всю її довжину робилися одна або дві ніші — підбої (рис. 2). Тільки в одному випадку могила була трохи іншої форми: не з двома нішами, як у більшості споруд цієї конструкції, а з чотирма, розміщеними одна над одною¹. Підбої вирубувалися або на рівні дна могильної ями, або трохи вище². В ряді випадків підбої закладалися вертикально поставленими плитками вапняку³ (рис. 3). Зверху вхідна яма перекривалася кам'яними плитами, які укладались на заплічники, вирубані з цією метою по верхньому краю могили⁴. Іноді стінки споруди